

FILOLÓGIA

SYMPHONIA HUNGARORUM

„... VÉRÉT PEZSDÍTI A SZILAJ MAGYAR DAL.”

Gellért püspök a királyhoz siet, hogy valaki számára védelmet kérjen, s útközben megszállt egy „*villá*”-ban. Itt az éjjeli órákban malomkőzúgást és *női* éneket hall. Kísérőjétől megtudja, mi történik itt. Könnyekre fakad a kegyes pásztor, majd bőséges jutalmat ad a kötelező szolgálatát zúgolódás nélkül, sőt „*dulce*”, édesdeden végző asszonynak.

Ezt a történetet az ún. *kisebb* Gellért-legendában olvashatjuk, míg a Gellért életét feldolgozó „*Legenda maior*” Symphonia Hungarorum-epizódja ennek a történetnek párbeszédese, bővebb változata. A szent életű püspök és kísérője, Valter beszélget a hallott énekről, zenéről, majd a munkát végző asszony személyéről, áldozatos munkavállalásáról, a munkát könnyítő *ars*ről:

„Történt pedig egyszer, hogy valakinek a védelmére a királyhoz igyekezett; annak a vidéknek egy erdős részén, mely disznók legeltetésére szolgált, volt egy tanya, és ebben *déli*dőben megszállott. Itt *éjfél*tájt malomkövek zaját hallja, amit egyébként még nem tapasztalt. Csodálkozott, hogy mi lehet ez. Majd az asszony, aki a malmot hajtotta, énekelni kezdett. Csodálkozva szólott erre a püspök Valterhez: »Hallod-e, Valter, a magyarok szimfóniáját, miképpen hangzik?« És mindketten nevettek az éneken. Minthogy pedig a malmot egy asszony hajtotta kezével, és az ének magasabbra szállt, a püspök pedig eközben ágyában feküdt, még egyszer így szólt, még mindig mosolyogva: »Magyarázd meg nekem, Valter, miféle dallamú éneklés ez, amely lejtésével arra késztet, hogy az olvasást abbahagyjam?« Amaz pedig ezt mondta: »Nótának dallama ez! Az asszony, aki énekel, ennek a gardának szolgálója, akinél szállást kaptunk. Urának búzáját őrli

ilyenkor, mikor a vidéken másféle malom éppen nem található.« Mire a püspök így szólt: »Géppel jár vagy kézi munkával?« »Géppel is, kézi munkával is — mondja rá Valter —, nem húzza semmiféle barom, hanem az asszony a saját kezével forgatja.« »Csodálatos dolog — mondja a püspök —, hogyan boldogul az ember. Mert ha gép nem volna, a fáradalmat ki tudná elviselni? Boldog egy asszony — folytatja —, aki bár mások hatalma alatt áll, köteles munkáját ilyen szépen, zúgolódás nélkül, vidáman végzi.« És jócskán adatott pénzt neki.”¹

A híres legendarészletet sokan próbálták megfejteni, sokan fordították, mégis maradt valamiféle hiányérzetünk. A szolgáló éneke úgy él a köztudatban, mint a munka ütemére énekelt *munkadal*.² Kérdés azonban, hogy:

1. Miért éjjel dalolt a szolgáló?
2. Miért éjjel őrölte a búzát?
3. Mit, ill. miről is énekelhetett?
4. Mit rejthet a *Symphonia Hungarorum* megnevezés?

A legendarészlet tulajdonképpen két részre tagolódik: az egyik az asszony *éneklésére*, a másik az *örlésre* és az *örlőre* vonatkozó párbeszéd Gellért és kísérlője, Valter között. Eddig a kutatás inkább a zenei részre irányult, pedig a legenda másik részletében problémát jelenthet az *örléssel* kapcsolatos leírás is. A kétféle párbeszédet épp ezért egységben kell vizsgálnunk, hogy esetleg közelebb kerüljünk a történet mondanivalójához.

Himpfner Béla annak idején a következőket írta a magyar költészet legelején álló parasztlány énekéről: „Majdnem emlékeztet a Lorelei dalára: sok szép megfejtési kísérlet szenvedett miatta hajótörést.”³ Ha a latin szöveget és a fordítá-

¹ Szent Gellért püspök nagy legendája, ford. Szabó Flóris. In: *Árpád-kori legendák és intelmek* (szerk. Érszegi Géza, 2. kiad., Bp. 1987), 87.

² Érszegi Géza jegyzete uo., 210.

³ Himpfner Béla: *A Gellért-legenda énekes szolgálója*. EPhK 34 (1910) 391 sk.

sokat megnézzük, tapasztalhatjuk, hogy a legenda *kritikus* helyei homályban maradnak; az értelmezési kísérletek „hajótörései” mind a mai napig ismétlődnek.

A legenda *minor* és *maior* kormeghatározását nem tekintjük feladatunknak. A tudományos közvélemény ma sem egységes annak megítélésében, melyik legenda született előbb, melyik később, azaz a „nagyobb” legendát rövidítették-e meg, vagy a „kisebbit” duzzasztották nagyobbá. A kérdéses szöveg, de főleg a párbeszédék értelmezéséhez csakis az eredeti latin *szövegek* tüzetes vizsgálatával juthatunk közelebb: valóban első munkadalunk dokumentuma-e nevezett legendarészlet?

Lássuk tehát először a latin szöveget:

Legenda minor

Tempore quodam, dum pro cuiusdam defensione ad eundem regem properaret, in eius regionis parte silvosa, quae usui pecudum extat, vir Dei hospitatus est. Ubi circa mediam noctem ancilla quaedam, dum manibus molam circumferens triticum contereret, duritiam sui laboris cantilena demulcebat, ad quam (sc. cantilenam) pater sanctus expergefactus accersito ministro, quid sit, inquit. Cui famulus, ut res erat insinuat. Confestim pastor pius lacrimis perfunditur: „Felix — inquit — homo sub alterius potestate constitutus, qui sic dulce debitum servitium absque murmuratione laetans impendit.” Cui non minimum pondus pecuniae portare fecit.

Egy bizonyos időben, miközben valakinek a védelme érdekében ugyanahhoz a királyhoz igyekezett, ennek a területnek nyáj tartására alkalmas erdős részén vendégeskedett az Isten férfia. Ahol is éjfél felé bizonyos szolgálólány, miközben kezével malmot forgatva körül, gabonát őrölt, munkájának zordságát énekléssel enyhítette. Erre (az éneklésre) a szent atya felébredvén és híván a kíséret, tudakolja, mi az? A kíséret jelentette neki a való helyzetet. A kegyes atyát azonnal könnyek borítják: „Boldog az az *ember (homo)*, szól, aki más hatalma alá vettetvén, így végzi szeliden, zúgolódás nélkül a köteles szolgálatot”. Majd megparancsolta, hogy nem kevés pénzt vigyenek neki.

Legenda maior

Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret et in eiusdem regionis parte silvosa, quae usui porcorum erat apta, sita erat quaedam villa, in qua meridie hospitatus est. Ubi circa mediam noctem audit strepitum lapidum molarium, quod ipse alias non viderat. Mirabatur, quidnam hoc esset. Continuoque mulier, quae molam trahebat, cantare coepit. Admirans autem episcopus, dixit ad Waltherum: „Walthere, audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat?” Riseruntque ambo de *carmine* isto. Cumque mola solius manu traheretur mulieris et cantus cresceret in altum, episcopus autem lecto interim iaceret, adhuc subridens ait: „Walthere, edessere mihi, *quis istius melodiae cantus sit*, qui (sc. cantus) meam *cantoria* sua cessare compellit lectionem.” At illie: „*Ista modulatio carminis est*, inquit, mulier, quae cantat, ancilla est huius hospitis, apud quem hospitamus, quae molit triticum domini sui tempore, quo *alia molendina*, in regione ista reperiri omnino non possunt.” Cui episcopus: „Arte, inquit, currit, an labore?” Ait Waltherus: „Arte et labore, non quolibet trahendo iumento, sed manu propria circumferente.” „O miranda res, ait episcopus, qualiter se pascit humana generatio! Nisi enim esset ars, laborem quis posset tolerare? Felix, inquit, mulier, quae sub alterius potestate posita, sic dulciter debitum servitium absque murmuratione laeta impendit.” Cui etiam non modicum pondus pecuniae portari praecepit.⁴

Történt pedig egy bizonyos időben, hogy valakinek a védelme érdekében a királyhoz sietett. Ugyanennek a vidéknek erdős területén, mely disznók tartására volt alkalmas, akadt egy villa, amelyben déltájt vendégszállásra talált. Ahol is éjfél felé őrlőkövek zörgését hallja, amit máskor még nem tapasztalt. Csodálkozott, hogy mi az? Az asszony pedig, aki a malmot húzta, tüstént énekelni kezdett. A püspök pedig csodálkozva mondta Valternek: „Valter, hallod a magyarok symphoniáját, miként szól?” — és a *carmenen* mindketten nevettek. És miközben egyedül az asszonynak a keze húzta a malmot, a dal erősödött, a püspök meg közben feküdt az ágyon, majd szólt még mindig mosolyogva: „Valter, magyarázd meg nekem, *milyen éneklés az efféle dallamú*, amelyik kántálásával arra késztet, hogy az olvasást abbahagyjam?” Erre az így szólt: „*(Igéző)versnek dallamra való éneklése ez*; az asszony pedig, aki énekel, szolgálja annak a házigazdának, akinél vendégeskedünk; ura gabonáját őrli, amidőn

⁴ A „kisebb”, ill. „nagyobb” legenda szövegét l. a Script. Rerum Hungaricarum (= SRH) II. kötetében (ed. E. Szentpétery, Bp. 1938), 475 skk.

más malmot egyáltalán nem lehet találni ezen a vidéken.” Így szólt hozzá a püspök: „*Ars*-szal, vagy munkával forog?” Valter így szólt: „*Ars*-szal és munkával, nem valamiféle igásállat húzásával, hanem saját kezét körbeveve.” „Ó csodálatos dolog, szólt a püspök, miként tartja fent magát az emberi nemzet! Mert ha nem volna *ars*, ki volna képes a munkát elviselni? Boldog az az asszony, aki más hatalma alatt ily édesdeden végzi a köteles szolgálatot, vidáman, zúgolódás nélkül.” S megparancsolta, hogy nem kevés pénzt vigyenek neki.

Az elemzést a fenti – lehetőleg *szó szerinti* – fordítás alapján kísérlem meg.

A történet *legelejét*, ahol még nincsen szó zenéről, eddig egyáltalán nem vizsgálták, pedig, a *napszakokra* vonatkozó szavaknak szerepük lehet a mondanivaló kibogozásában: *meridie*: Gellért *délben*, vagyis nappal szállt meg (egyes szám) abban a bizonyos *villában*. Ezután máris *circa mediam noctem* járunk, vagyis a *meridies*-ből átmenet nélkül jutottunk a *media nox*-hoz, az éjfél körüli időhöz, amikor Gellért a malomkövek csikorgását *hallja* (egyes szám): „*amit egyébként még nem tapasztalt*”⁵ (Szabó Flóris ford.); „hallotta a malomkövek surrogását, s mivel *ilyesmit sohasem látott*, csodálkozott, hogy mi az”⁶ (Jelenits I. ford.) – amint a *quod ipse alias non viderat* tagmondatot fordítani szokták. Balogh József értelmezése szerint⁷ ilyen malmot (kézimalom) Gellért „*eddig sehol és sohasem látott*”. Erről itt nem lehet szó. *Media nox* lévén, elsősorban nem is *láthatott* semmit, de a *quod* nem is vonatkozhatik a *malomra* (*mola*, fem.). Ezt Balogh J. is észrevette, de megoldással nem próbálkozott. A *quod* csak általános (semleges nemű) vonatkozó névmásként értelmezhető ilyesféleképpen: *ezt a különleges élményt* (ti. hogy *éjszaka* csikorogjon malom) egyébként, máskor nem észlelte, vagyis ilyen furcsa hanghatásban eddig

⁵ Lásd az 1. jegyzetet.

⁶ *A magyar középkor irodalma*. Szerk. V. Kovács Sándor (Bp. 1984), 771 sk.

⁷ Balogh József: *Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”*. Magyar Nyelv 22 (1926) 192.

soha nem volt éjszaka része. Csikorgott a malomkő, ezt *hallja (audit)*, de egyelőre másról nincs szó. (Gellért ne ismerte volna a kézimalmot? A szöveg sem ezt mondja, de bajosan is lehetne állítani, hisz gyakran megfordult hívei, szolgálói között – pl. segített fát hordani az erdőből⁸ –, az őrlés pedig nélkülözhetetlen tevékenység volt, gyakorta művelték: nyilván látta már Gellért a műveletet is, az eszközt is.) Értelmezésünket támogatja a következő mondat: *Mirabatur, quidnam hoc esset*. Ekkor hallja meg a *vox humaná-t*, az emberi hangot, mert az asszony, aki húzta a malmot, egyszer csak elkezdett énekelni. A püspök ezután fordul kérésével Valterhez,⁹ akiről eddig nem hallottunk: „Valter, *hal-lod* a magyarok symphoniáját, hogy *miként* szól?” S az *említett carmenen (isto 2. szem. mutató névm.)* mindketten elnevelték magukat (*praes. perf.*).

Mivel azonban a sokat vitatott *symphonia Hungarorum* értelmét vizsgáljuk, térjünk vissza a történet elején megjelölt napszakhoz, a *media nox*-hoz, amikor a malomkőzúgás elkezdődik, majd felcsendül a dal, és elhangzik Gellért kérdése. Éjfél felé jár az idő. *Miért őrlött az asszony éjszaka?* Ha a váratlan vendégeknek szánt őrlött gabona elfogyott, akkor annak pótlásáról már hamarabb kellett volna gondoskodni, de ha – tegyük fel – egyéb munkák miatt *ez* (az őrlés) későbbre halasztódott, akkor sem éppen logikus, hogy az asszony éjjel zörömböljön a malomkővel. Nem vallana túlzott tapintatra sem az asszony, sem az ura részéről, aki így rendelkezett. Az is köztudomású, hogy minden munka-

⁸ SRH II 496: . . . accepta securi silvam solus petebat fasciculisque lignorum propriis humeris pro castigatione sui corporis allatis, mercennariorum sibi servientium labores saepius relevabat.

⁹ A „nagyobb” legendából (SRH II 494) tudjuk, hogy Gellért marosvári iskolájában az ének- és olvasástanító papot Valternek hívták. Mikor ez a gyerekek száma miatt nehezen tudja munkáját ellátni, Gellért másik tanítót hív, de az *énektanítás* akkor is Valter feladata marad (i. h. 496): Waltherus autem praeerat illis (scholaribus in cantura).

végzéshez, így az őrléshez is világosság kell, a falusi világítóeszközök pedig nemcsak akkor (a XI. sz. elején), de még a közelmúltban is fölöttébb kezdetlegeseek voltak. A tanyai lakosság manapság is igencsak nyugovóra tér az est (hát még az éjjél!) beálltával. A mai értelmező kénytelen arra gyanakodni, hogy az asszonymak az őrléssel, majd az énekléssel más célja is lehetett, mint a gabonaőrlés, vagyis a másnapi betevő falat biztosítása, pl. hogy valamiért felhívja tevékenységére a figyelmet. Ha ez volt a célja, akkor el is érte, hisz a püspök felfigyelt az őrlőkő zörgésére (*strepitus*). Különös, különleges hanghatásnak kellett lennie annak, amit a püspök éjjéltájban hall. Az asszony azonban nem tapasztal reagálást, hisz a püspök egyelőre csak *magában csodálkozott* (*mirabatur*), ezért azon nyomban (*continuo*) elkezd énekelni. Ekkor fordul kérdésével Gellért a kísérő paphoz: „*Walter, hallod a magyarok symphoniáját, miként szól?*” A püspök először arról akart megbizonyosodni, *hallja-e* Walter is azt, amit ő *hall*, de az is fontos Gellértnek, hogy azt is *hallja-e* Valter, *milyen módon szól ez a különleges hangzat*. Zörög, csikorog a malomkő, és mellette hangzik a *carmen*, amelyen mindketten elmosolyodtak.

Kérdésünk: csakugyan *miféle symphoniáról* van itt szó? Értelmezésére számtalan kísérlet történt, ill. történik. Balogh József pl. így ír:¹⁰ *A symphonia* a korai középkor zeneelméletének egyik pontosan körülhatárolt műszava . . . , „egymástól eltérő, de összefűzött hangoknak *édes összehangzása*, . . . bizonyos hangoknak *édes elegyedése*”. Magának a szónak a vizsgálata zenetörténészek feladata volna: mit is értettek *symphonián* a XI. sz.-ban? Csakhogy az egész szövegből kiszakítva *nem lehetséges* a *symphonia* értelmezése, különösen úgy nem, ha a *latin* szövegösszefüggést figyelmen kívül hagyjuk.

Legutóbb Friss Gábor próbálkozott a szó magyarázatával, a történet *egyéb* zenei vonatkozásáról azonban nem beszélt.

¹⁰ I. h. 192.

(Elhangzott 1987. jan. 6-án, a Kossuth Rádió „Képek és jelképek” c. sorozatában.) Eszerint a történet zenei vonatkozású epizódja 1046-ban, a Gellért halála előtti utolsó estén zajlott volna Budától DNy-ra, talán Diósdon. Itt parasztlánykára lel, aki, állítólag kézimalmot hajtva, munkáját dallal kísérte: *Ecce, symphonia Hungarorum!* („Íme, a magyarok symphoniája!”). Így hívta volna fel a figyelmét Valternek, az éneklő kanonoknak, azaz a kántornak, az újszerű, érdekes muzsikára. A történészek azóta sem tudják mire vélni a *symphonia* XI. sz.-i használatát Magyarországon. Friss Gábor ezután Gábry Györgyre hivatkozott, aki szerint a kora középkorban ismert *csimpolya* (tekerőlant, nyenyere) kisebb változatával, a *symphoniával* volna dolgunk. A *symphonia* húrjait forgókarral hajtott kerékkal hozzák rezgésbe, fabillentyűs érintők segítségével játsszák a nótát, miközben a többi egyazon hangmagasságon zeng. „*Tehát a parasztlányka minden bizonytalansággal ilyen symphoniát tekert dalolás közben, ezt a mozgást vélte a püspök kézimalom forgatásának*”, vonta le a következtetést az előadó. A legenda latin szövegében a híres kérdés mindenestre *nem* felkiáltás formájában hangzik el. Azt is tudjuk, hogy Gellért *nem* lát(hat)ta az instrumentális és vokális zene előidézőjét. Így ez a vélemény, miszerint Gellért a „parasztlánykát” *szimfónia* tekerése közben láthatta, megalapozatlannak mondható. A legendában ui. egyértelműen *örlő* tevékenységről esik szó. A latin szövegben szende parasztlánykáról vagy tenyeres-talpas szolgáltóról sem olvasunk: az *ancilla* vagy *mulier* az illető nőszemély külsejét, életkorát *nem* határozza meg. A tenyeres-talpasságot legfeljebb Meggyesy Ferenc híres domborműve szuggerálja, meg persze az, hogy aki ezt a műveletet – mármint a malomkő forgatását és *akármiféle* éneklést – *egyidejűleg* végezni képes, annak megtermett személynek kell lennie.

Visszatérve az *ancilla* tevékenységére és a zajt (hangot) keltő eszközre, utalhatunk Gábry Gy. tanulmányára, melyben *nem* állítja, hogy az illető személy *symphoniát* tekert

dalolás közben, hanem azt állapítja¹¹ meg, hogy a püspök kis parabolát komponált az ének és malomkőzúgás hallatán, eszerint a legendarészlet arra a tényre mutatna rá, hogy „művelődéstörténetünk kezdeteinél nemcsak az ének, a népdal, de – *ha primitív kézimalom formájában is* – a hangszer szintén jelen van és említődik”.

Látjuk, hogy Gábry György a *hasonlóságot* hangsúlyozza, nem vél tekerőlantot a malomkő helyébe.

Zolnay László¹² tíz évvel ezelőtt már helyesnek és véglegesnek tartotta Gábry értelmezését, miszerint Gellért tréfás metaforaként használta volna a *symphoniát*, mert a *kézimalom forgatása a tekerőlant mozgását idézte fel*.

A sokféle szakismeretet feltételező szövegrész a kézimalmok működésének ismeretét is feltételezhetné, sőt követelhetné. Érintőleges vizsgálódásaim alapján is meg tudtam állapítani azt, hogy a malomkövek forgatása és a tekerőlant megszólaltatása¹³ között alapvető különbségek vannak. Ezek műszaki részletezése szétfeszítené e dolgozat kereteit. Egyet azért említsünk meg: a hangszer megszólaltatása nem igényel rendkívüli fizikai erőfifajtést, a malomhúzásé igen. Ha Gellért valóban *metaforaként* emlegette volna a *symphoniát*, akkor sem a *mozgás hasonlósága* sugallta neki ezt, ahogy Zolnay állítja, hanem az a *fülsértő zörej, nyekergő hang*, amelyet az egyik, ill. a másik eszköz hallat. Gábry Györggyel viszont egyetértek abban, hogy itt – mint az alapszövegből világosan kitűnik – nem csupán a szolgálólány éneke „szokatlan”, hanem a teljes hangzásvilág: a kézimalom zúgásával egybevegyülő dalolás. *Erre a furcsa együttesre alkalmazná Gellért a symphonia Hungarorum megjelölést? De mit jelenthet a folytatás? Miért nevetett Gellért, majd Valter is? Mint*

¹¹ Gábry György: *Symphonia Hungarorum*. Tört. Szemle 1970, 431.

¹² Zolnay László: *A magyar muzsika régi századaiból*. Bp. 1977, 55.

¹³ A tekerőlanttra vonatkozó ismereteket Birinyi Józsefnek, a hangszer készítőjének és megszólaltató művészeének köszönöm.

zeneértő embert (aki jobbára talán az orgonahanghoz szokhatott), érdekelhette ez a különleges hangzás, esetleg tetszhetett is neki: *Ambo riserunt de carmine isto*, tehát azon a *carmenen* mosolyodtak el, melyet az asszony énekelt. Kétségbe vonnám azt a megállapítást,¹⁴ hogy a szent életű püspök azért mosolygott, mert nem illett hozzá a bosszankodás. Szerintem azért nevetnek együtt, majd mosolyog Gellért egyedül, mert nevetésre ingerlő az, amit hall: tartalmában, hanglejtésében, előadásában. A nevetésre tehát a *carmen* és *nem a symphonia* ingerelte Gellértet és Valtert.

Szerintünk tehát a *carmen* az asszony dalának a *szövegére* vonatkozik. Ez pedig olyan tartalmú lehetett, amely megnevettette mindkettőjüket. Ha csak Valter tudott magyarul, akkor tegyük fel, hogy az ő nevetése ragadt át a püspökre is. Őrlődalt hallottak, de milyen tartalmút? *Miről szolt a dal? Ki volt, aki éjféltkor őrlött?* A hangból csak a daloló nemére lehetett következtetni, hiszen Gellért nem láthatta az éneklő személyt, s vele együtt Valter sem. A püspök ágyában fekvé olvasott, de közben nevettek is. Feltételezhető, hogy az éneklő nő nem észlelte, hogy a vendégek hallják őt, hisz kettejük nevetése nem juthatott el hozzá úgy, mint az ő nótázása azokhoz. Ezért énekel hangosabban az asszony (*cantus cresceret in altum*), aki egyedül volt (*sola mulier*), és kézzel (*manu*) húzta-vonszolta a malmot. Gellért most valóban érdeklődőbbé válik, elhangzik a második kérdése is: „Walthere, edissere mihi: *Quis istius melodiae cantus* sit, qui meam cantoriā suā cessare compellit lectionem?” Valter válasza: „*Ista modulatio carminis est.*”

Nézzünk meg néhány fordítást, ezek ui. egyben értelmezik a kérdést és a választ is:

1. Valter magyarázd meg nekem, *micsoda dallamú éneklés ez?*

A dal modulatiója ez,

(Századok, 1910. 312. l. Lánczy Gy.)

¹⁴ Horváth Cirill: *A Gellért-legenda énekes szolgálója*. EPhK 34 (1910) 315.

2. Valter tolmácsold nekem *e dallamnak énekszövegét.*
Ezen dallam oda megy ki.
 (Századok, 1910. 312. l. Barna F.)
3. Valter mondd meg nekem, *ki énekli ezt a dalt?*
Ez egy ének dallama.
 (Századok, 1910. 312. l. Szabó K.)
4. Valter! Mondd meg nekem, *miféle dal ez?*
Egy énekvers változata ez.
 (Mária-kongregáció, 1943. 11. l. név n.)
5. Valter, mi légyen *emez ékes zengedezés?*
Ím ez egy versnek éneklése.
 (Tormay C. Idézi Nemeskürty I.: *Deák, írj magyar éneket*, Bp. 1983. 9.)
6. Valter, magyarázd meg nekem, *mi ez a különös dallamú ének?*
Olyan ének ez, ...
 (Jelenits I. *A magyar középkor irod.* 1984.)

Mielőtt mi is megpróbálkoznánk e második (zenei) kérdés magyarázatával, tekintsük át még egyszer az egész zenei vonatkozású párbeszédet:

„*Walthere, audis symphoniam Hungarorum, qualiter sonat?*”

Riseruntque ambo *de carmine isto*. Cumque mola solius manu traheretur mulieris et *cantus cresceret* in altum, episcopus autem lecto interim iaceret, adhuc subridens ait:

„*Walthere, edissere mihi, quis istius melodiae cantus sit, qui meam cantoria sua cessare compellit lectionem?*”

At ille (sc Waltherus):

„*Ista modulatio carminis est,*” inquit.

Szembetűnik, hogy a *carmen* és a *cantus* szó is kétszer fordul elő a szövegben. E l s ő í z b e n a *carmen* is, és a *cantus* is az *elbeszélő* részben olvasható. Itt mindkét szereplő kapcsolatban áll a *carmen*-nel, ti. *ambo riserunt* (mindketten nevettek) *de carmine isto* (azon az éneken); *cantus cresceret* in altum. M á s o d s z o r a *cantus* a *püspök kérdésében* kerül elő, majd a *carmen* Valter válaszában hangzik el újból:

„*Quis istius melodiae cantus sit?*” (Gellért); „*Ista modulatio carminis est.*” (Valter)

Gellért a *cantus*-ról (éneklés) kérdez, Valter a *carmen* szóval válaszol. Tehát a *carmen*-nek fontosnak kellett lennie, ha azt Valter beleszötte a válaszába. Ezzel eljutottunk oda, hogy a párbeszédben rejlő nehézségekkel szembe merjünk nézni. Mint fentebb láttuk, a párbeszédekből nem tűnik ki pontosan, mi is a kérdés, és mi a válasz. Mint láthattuk, az értelmező fordítások nyelvtanilag is kifogásolhatók: Gellért *nem* az énekes *személye* felől tudakozódik: a *quis*-t csak a *cantus*-hoz, az *istius*-t csak a *melodiae*-hoz vonhatjuk; sem holmi *kiáltozás*, sem *ékes zengedezés* nem érteti meg a párbeszédet.

Mivel a *zenei kifejezések* közül leginkább a *symphonia* értelmezése foglalkoztatja a kutatást, így a *cantus*, *melodia*, *modulatio*, *cantoria* értelmezésével is meg kell birkóznunk. A *carmen*-t nem tekintjük zenei kifejezésnek, hanem *verses szövegnek*, amely lehet „bájoló, igéző (mondóka)”. Érzésem szerint Horváth Cirillnek és Himpfner Bélának¹⁵ igaza lehet abban, hogy „nagytekintetű zenetörténeti észrevételek” dolgában nem szerezhettünk okulást ebből a helyből. Mégis foglalkoztatja az érdeklődő embert ez a két talányos párbeszéd. Elemi zenei fogalmak lehettek a felsoroltak, nem XIX – XX. századi szakkifejezések. Kétségtelen, hogy – a legenda keletkezésének korától függetlenül – vagy olyan ember írhatta, aki értett a zenéhez (esetleg részese volt a történetnek?), de ahhoz is, hogy ki nem mondott szavakkal érzékeltesse a történeteket, a szituációt, vagy olyan valaki rögzítette a hallottakat (helyenként ritmikus prózában!¹⁶), aki zeneértő módjára, művészien komponálva adta elő az esetleg nyersebben hagyományozottakat. A szövegrészt így próbáljuk meg értelmezni!

¹⁵ Horváth C.: I. h. 319: „Nagytekintetű zenetörténeti észrevételekről, ősi magyar népdal szövegéről s tartalmáról pedig sajnos szó sincsen sem egyik, sem másik variánsban.” Himpfner B.: i. h. 396 (ugyanígy).

¹⁶ Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954, 175.

Visszatérve a zenei fogalmakhoz, idézzük Balogh József¹⁷ véleményét a *melodia*-ról: „Itt minden valószínűség szerint nem egyéb, mint a korábbi gúnyos *symphoniának* most már tárgyilagos és józan egyenértékese: csupán *zenét* jelent, semmi mást.” (Fordítása eszerint: „*Valter, hallod-e a magyarok z e n e k a r á t*, miképen hangzik?” ... „Valter, magyarázd meg nekem, ebben a *zenében (melodia)* miféle ének ez?”) A régi jó Pápai Páriz Ferenc szerint *melodia* a. m. „ékes nótája az éneknek”. Értelmezésem szerint: *melodia* = dallam szöveg nélkül, *modulatio* = éneklés, „mértékre tsinálás” (Pápai P.), *modulatio* az a művelet, mikor a verses, stb. szöveget (*carmen*) ráéneklük a dallamra (melódiára), *cantus* = éneklés, ének, a művelet eredménye, és *cantoria* = jelen esetben – feltehetőleg – a furcsa előadásmód.

A püspök eszerint azt kérdezhetette Valtertől:

„Valter, magyarázd meg nekem azt, hogy az *efféle dallamú* (ti. *carmen*) miféle ének is az?

Valter válasza:

Az pedig az (igéző) versnek (mondókának) dallamra való éneklése (ti. az afféle dallamú *cantus*, amit hallasz).

A püspök tehát a *carmen* szót nem ejti ki, csak a különleges *dallamot* hangsúlyozza. Valter viszont a *melódiát* és a *cantust* nem mondja ki, csak a *carmen*-t, amit modulálni kellett, vagyis ráénekelni a dallamot az igéző szövegre. Ezek szerint Valter válaszában az *ista* (2. szem.) mutató névmás *nem a modulatio*-hoz tartozik, bár a válaszban a két szó egymást követi:

„*Ista modulatio carminis est.*”

Az *ista*-hoz a kérdésben feltett *melodia* szót kell értenünk:

„*Ista (melodia, quam requiris) modulatio carminis est.*”

¹⁷ I. h. 195.

Gellért kérdése: *istius melodiae* az efféle dallamú (milyen ének)? Valter válaszában: *Ista(melodia)* = az afféle dallam (amelyre felfigyeltél), igéző versnek (*carminis*) dallamra való éneklése (*modulatio*).

Gellért kérdése tehát arra vonatkoznék, hogy milyen *szöveg* tartozhatik ahhoz a dallamhoz, *amelyik ritmusában megegyezik az őrlő mozdulatokkal*. Aki már látott kezdetleges malomkövel őrölni, vagy esetleg maga is próbálta, tudja, hogy *kézzel (propria manu) egyenletesen forgatni nem lehet* egy malomkővet sem, s így a szögsebesség változásával adott hang mélysége és magassága is ennek megfelelően változik. Ez a hanghatás fizikai magyarázata.¹⁸ Ez a *szaggatott-ritmusos malomkőcsikorgás megkövetelte a hasonló ritmusos, szaggatott előadásmódot, cantoriá-t*. Véleményem szerint ez készítette a püspököt arra, hogy az olvasást abbahagyja.

A nagy műveltségű Balogh József állításával nem értek egyet. Ő ui. azt mondta,¹⁹ hogy a szolgáló dala azért hangozódik egyre, mert a munkadalok a munka haladtával „mind hangosabbak lesznek”. (Ha valaki *egyedül* végez nehéz munkát, akkor ez lehetetlen, hisz a munka haladtával fokozódik a fáradtság.) Az előbbieken elmondott feltételezésemhez híven megismétlem: az erősödő dalnak valamiféle figyelemfelkeltő célja lehetett a nő részéről. Az általa végzett munka ui., melyet ráadásul egyedül (*sola*) végzett, olyan nehézségű volt, ami nem tette volna lehetővé, hogy erősebben nótázzon. *Ha viszont a dal hangozódott, a munka szünetelhetett*.

Ezzel térünk rá a legenda *második* részére, mely nem választható el az első – *zenei* – résztől. Az egyik ui. segíti a másik megértését. A püspök második (zenei vonatkozású) kérdésére adott Valter-válaszból többet tudunk meg, mint

¹⁸ A kézimalom működ(tet)ésére vonatkozó műszaki tájékoztatást férjemnek, Rimóczi Gábornak köszönöm. Az eddigi szövegértelmezések lapszusai feltehetőleg abból adódtak, hogy míg Gellért biztosan látott kézimalmot, addig a nevezett instrumentumról értekezők többsége aligha.

¹⁹ I. h. 270.

amennyit Gellért kérdezett. Azt ti., hogy az *asszony*, aki énekel, *szolgáló*, és ura gabonáját *őrli*, *tempore quo* (abban az időben, oly időben), amikor más malmok (*alia molendina*) nem találhatók a vidéken. (Bár a szövegben nem olvasható, de a párbeszédekből, Valter mindenre kiterjedő magyarázatából kiderül, hogy a fiatalabb pap elhagyta a helyiséget, melyben a püspökkel tartózkodott, hogy személyesen győződjék meg arról, honnan, ill. kitől származik a „*symphonia*”, mely érdeklődésüket felkeltette.) A szöveg elején már megtudtuk, hogy *éjfél felé* jár az idő, ez pedig a dalolásra sem, de az őrlésre még annyira sem alkalmas időpont.

Balogh József az őrlődalra annak idején²⁰ antik párhuzamot hozott fel az ifjú Vergiliusnak tulajdonított *Moretum* c. epylliont elemezve. Vonjunk hát párhuzamot a Gellért-legenda őrlő asszonya és a *Moretum* öreg parasztja között, aki szintén kézzel hajtja malmát. Azzal egyetérthetünk, hogy ilyen „malomzörej kísérte őrlődalok hihetőleg minden nép költészetének kezdőmozzanataiban megtalálhatók”. Az öreg földműves azonban *kora hajnalban*, reggelizés *előtt* *őröl* egy sort. Jobb kezével, majd bal kezével forgatja a malomkövet (tehát még a férfi is váltogatja kezét a nehéz munkában!), s hozzá paraszti dalt énekel, ezzel vigasztalja magát a munkában:

... *Modo rustica carmina cantat,
agrestique suum solatur voce laborem.*”

(*Moretum*, 29 skk.),

A párhuzam – mint látjuk – több helyen is sántít: 1. a *római* parasztember *nem éjfélkor* *őröl*, ez összeférhetetlen lenne a parasztok megszokott munkarendjével és életritmusával, 2. Vergilius valóban azt írja, hogy a paraszt *vigasztalásul* (*solatur*) *dalol*, de a legenda írójánál ilyesmit nem olvashatunk. Az *ancilla* örvendezve (*laeta*) végzi munkáját,

²⁰ Balogh József: *Az őrlődal a „Moretum”-ban*. MNy 25 (1929) 291 sk.

ezért boldog (*felix*). Az őrlődalok és a paraszt, ill. *ancilla* munkavégzésének körülményei között tehát lényeges különbség van. 3. Vergilius parasztja *magának* öröl, mégis vígaszra szorul, a legenda ancillája *másnak*, mégis vidámnak, boldognak érzi magát. Az őrlőpárbeszéd antik és középkori párhuzama így nem helytálló. A legendában mégis találunk párhuzamot, méghozzá a *zenei* és az *őrlő* párbeszédnek között, melyeket nem lehet egymástól függetlenül vizsgálni.

A malom technikájáról folytatott párbeszédet, ill. a kézimalom sajátos mivoltáról szóló részt az eddigiekben eléggé figyelmen kívül hagyták, esetleg külön kis interpolációnak tekintették.²¹

Nézzük tehát a párbeszédet!

énekes párbeszéd

őrlő párbeszéd

<i>circa mediam noctem</i> (éjfél felé)	<i>tempore, quo</i> (abban az időben)
<i>cantat mulier</i> (énekel az asszony)	<i>molit mulier</i> (ancilla)
	<i>triticum domini sui</i> (az asszony ura gabonáját őrli)

A betoldásnak tekintett *tempus*-t meghatározza a *nox media*. Ha ui. *ekkor* énekel az asszony, és *ugyanakkor* öröl, akkor a *tempus* is éjféltájra vonatkozhatik. A legenda fontosságot tulajdonít annak is, hogy *más* malmokat (*alia molendina*) ebben az időszakban nem lehetett találni a vidéken. Ez természetes volna, hisz éjjel nem „üzemelnek” a malmok sem, a legendaíró pedig ezt a tényt is hangsúlyozza.

A püspök érdeklődő ember. E részben is tudakozódik, hogyan folyik az asszony munkája. „*Arte, inquit* (Gerhardus), *currit, an labore?*” *Ars* közbejöttével, alkalmazásával, vagy munkával forog? Gellért az *ars*-ot minden bizonnyal *techné* értelemben gondolja, vagyis: kap-e technikai segítséget a *mulier*, pl. igásállat húzza-e a malomkövet? Valter válasza ismét talányos: „*Ait Walter: Arte et labore: non*

²¹ Madzsar Imre: *Szent Gellért nagyobb legendájáról*. Századok 47 (1913) 509.

quolibet trahendo iumento, sed propria manu circumferente.” *Ars*-szal is, *munkával* is (folyik az őrlés), nem valamiféle igásállat húzásával, hanem kezének körüljárásával (őröl). Valter válasza azt sugallja, hogy ő értette ismét, mire gondolt a püspök az *ars* emlegetésével, ezért megerősíti, hogy *nincs iumentum*, vagyis *technikai segítség*. Az *ars* mégis benne marad a válaszában. *Ars*-szal is dolgozik az asszony, meg *labor*-ral is. Az *ars*-nak tehát itt egy másik jelentését használja Valter, de hogy pontosan melyiket, azt csak találgathatjuk: művészet, ügyesség, ravaszság, fortély? De milyen művészet vagy ügyesség az, amelyik könnyíti az őrlést. Hisz az asszonyi nem a ravaszságot, fortélyt nem szokta nélkülözni. Ezért várhat segítséget Janus Pannonius²² Anellusa is feleségétől abban, hogy a molnár ne csapja be: az „okos” férfi *feleségét* hagyja ott ezután a zsák mellett őrnek. Kellő iróniával helyesli ezt a költő:

„O, quam salsus homo es! Cui credere granula centum
non potes, uxorem credere, Anelle, potes?”

Úgy tűnik, századok múltán sem változott a malmok szerepe, kettős funkciója. Az őrlendőre (gabona) és a malomra mindig nagy szükség volt, van és lesz, az őrlést végzőkre ugyanígy. A híres örvényesi Molnár nevű idős molnármester elbeszélései, őrlőnótái gondolkodtattak el azon, hogy századokkal előbb a legenda rokonszenves *mulier*-je nem ismerhette-e ezeket a dalokat, hisz a pogány költészet alkotásait nem jegyezték fel az írástudó papok. Ezért csak találgathatjuk, miről is énekelt a szolgáló, ami nevetésre ingerelte a malmos házban vendégeskedőket. Vagy ezt a házat is „domus suspiciosa”²³-nak vélhetjük, ahova a szent életű püspök fiatalabb kísérője *egyedül (singulariter)* nem térhetett volna be?

²² A Janus Pannonius-epigrammára Borzsák István prof. hívta fel a figyelmem.

²³ SRH II 499 (12. fej.): „domus suspiciosa”.

Milyen művészet vagy ügyesség az, amelyik könnyíti az őrlést? Az éneklés? Művészet az ezen a fokon? Vagy valamiféle örömadó tevékenység? A püspök ezután két mondatban is az *ars* nagyszerűségét dicséri, éppúgy csodálkozva, mint a szöveg elején, amikor a malomkő csikorgását hallotta: „*O miranda res, ait episcopus, qualiter se pascit humana generatio.*” Ismét felbukkan a *qualiter* kérdőszó, amely előbb a *symphonia* különleges hangzására hívta fel a figyelmet, itt pedig arra, hogyan élteti magát (vagy *gyönyörködik se pascit*) az emberi nem. A két rész párhuzamos szerkesztése itt is nyilvánvaló. A *zene* és az *ének hangzásával (symphonia, qualiter sonat)* hat az emberre, a püspökre, Valterre, az asszony *ars*-szal, ill. *labor*-ral végzett *örlő*-munkája pedig gyönyörködteti, ill. táplálja az emberi nemet (*qualiter se pascit humana generatio*).

A legendaíró a következő kérdéssel vezet át a befejezéshez: „Ugyanis, ha nem volna *ars*, ki lenne képes elviselni a *munkát*?”

Ha gondolatmenetünk helyes, miszerint az *ars*-nak kétféle jelentésével játszik a legendaíró [1. *techné*, technikai segítség (amit nem kap az asszony az őrléshez, ti. igásállatot), 2. művészet], akkor a jóságos püspök az *ars*-ot, mint művészetet jutalmaztatta meg, mint olyan tevékenységet, amelyik *nem fizikai*, de lelki vonatkozásban megkönnyíti az őrlés munkáját. Nincs tehát a szövegben ellentmondás, amely az *ars*-ra vonatkozna, mint későbbi betoldásra, ahogy Horváth János feltételezte.²⁴

Látszólag elérzékenyítően szép befejezés: a püspök nagy-lelkűen cselekszik (ajándékoz), ill. rendelkezik, hogy jutalmazza meg az asszonyt. De miért is?

1. Mert éjjel *örölt*, zúgolódás nélkül, *örvendezve*, édesdeden,
2. *énekelt* is, méghozzá *egyre hangosabban*, hogy jókedvét mutassa, másokra átplántálja, nem törődve azzal, hogy a magas vendégeket pihenésükben háborítja.

²⁴ Horváth János: *i. m.* 175.

E cselekedetek megnyomorított szolgálányra mutatnának? A fentiekből kiviláglik, hogy a leányzó (vagy asszonyság) elégedett, jókedvű volt, és a vendégeknek úgyszintén örvendetes élményt jelentett a *mulier* minden tevékenysége, amely leíratott a legendában, és az is, ami nem íratott le. A szentéletű püspök itt nem fakad könnyekre, mint a kisebbik legendában, pedig az aszkétikus világfelfogáshoz az illenék, hogy a legendaíró az égre tekintsen, a földi élet múlandó eseményeiről pedig ne vegyen tudomást, „még ha azok hősenek sorsával összefüggésben is állnak”, írja Madzsar Imre,²⁵ vitába bocsátkozva Karácsonyi Jánossal, aki a *legenda maiort* korai eredetűnek tartja. Szerinte a kisebbik legendát szentbeszéd céljára alakítván át, kihagyták belőle az erre a célra nem alkalmas részeket, Madzsar szerint viszont a *legenda maior* csak későbbi volna, a „magyarok symphoniájáról” szóló párbeszéd ui., mely a „keresztény erényekkel és a legenda vallásos, oktató céljaival belső összefüggésben nem áll”, csak késői kitalálás lehet. Balogh József is Karácsonyi véleményéhez csatlakozik: „Minő sajátos agyvelő volna az, amely ezt a malomdal-epizódot kieszelhetné?” Horváth János²⁶ úgyszintén a „nagyobb” legendát tartja korábbinak, néhány későbbi interpolációval.

Bár nem volt szándékunk állást foglalni, mégis – vállalva a „hajótörést” – megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a *Legenda Maior* és talányos epizódja (*a symphonia Hungarorum*) időben közelebb állhatott Gellért korához, és a részlet esetleg szemtanútól vagy résztvevőtől is származhatott, hisz az emberhez mindig hozzátartoztak az emberi megnyilvánulások: derű, nevetés, mosolygás, öröm. A *Legenda Maior* szereplőit is emberi megnyilvánulásaik teszik hús-vér embe-

²⁵ Madzsar Imre: i. h. 507; Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei*. Bp. 1887, 299.

²⁶ Horváth János: *A Gellért-legendák keletkezése és kora*. A „Középkori kútfőink kritikus kérdései” c. kötetben (szerk. Horváth János és Székely György, Bp. 1974), 147 skk.

rekké, mind a papokat, mind az éneklő szolgálót, aki mindenáron örömet akar szerezni. Hogy milyen szövegű dalt énekelhetett, nem tudjuk. Legfeljebb legenda formájában, talányosan leírva hagyták az utókorra azt, hogy volt egy *éjszaka is őrlő malom*, ahol az *ancilla magát is*, másokat is képes volt művészetével (*ars*) felvidítani.

A történetet talán nem volt istenkáromlás nemcsak filológiai, hanem emberi oldalról is vizsgálni. Juhász Gyula lírai szépségű verse (*Gellért püspök*) is az elemzés során felmerült gondolataink valószínűsítésében erősíthet meg bennünket:

... De im a mélyből hangos nóta szól,
Egy szolgálólány malmot hajt s dalol.
Valami pogány nóta, de mi szép!

Gellért dobogni érzi nagy szivét:
Tüzes varázssal, *bűvös áradattal*
Vérét pezsdíti a szilaj magyar dal.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA